

جایگاه تعاونی آب بران در توسعه روستائی

مرضیه افضلی ابرقویی، امیرمظفر امینی

به ترتیب دانشجوی کارشناسی ارشد توسعه روستایی، عضو هیات علمی گروه توسعه روستایی دانشگاه صنعتی اصفهان

Email:afzali_۱۵۵@yahoo.com

چکیده:

در قرن حاضر دستیابی به آب جهت کشاورزی در دنیا به مسئله‌ای کلیدی تبدیل شده است. تنگناهای کم‌آبی در حال حاضر یکی از مسائل مهم جهان بشمار می‌رود و بخش کشاورزی به‌عنوان عمده‌ترین مصرف‌کننده آب باید در فکر ایجاد راهکاری جدید برای جبران کمبودها و اتخاذ تدابیر ویژه در راستای تولید محصول بیشتر به ازای هر واحد حجمی آب باشد. برپائی تعاونی آب‌بران، برای مدیریت و استفاده بهینه از آب با تأکید بر مشارکت گروه‌های ذینفع از جمله این راهکارها بوده است. بدیهی است این تشکل‌ها در صورت موفقیت می‌توانند و باید باعث کاهش فقر و در نتیجه آن، کاهش مهاجرت شوند، که هر دو را باید از جمله اهداف توسعه روستائی بدانیم. روش جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز این پژوهش که هدف از انجام آن بررسی جایگاه تعاونی آب‌بران در توسعه روستایی بوده است. به صورت مطالعه اسنادی - کتابخانه‌ای میسر شده است. در پاسخ به پرسش محوری آن که آیا می‌توان از طریق ایجاد تعاونی‌های آب‌بران به توسعه روستایی دست یافت، به این نتیجه روشن رسیده‌ایم که این تعاونی‌ها می‌توانند نقشی قابل تامل در این ارتباط داشته باشند.

واژه‌های کلیدی: تعاونی‌های آب بران، توسعه روستایی، کشاورزی

The Station of AbBaran cooperative In Rural Development

Marzieh Afzali Abarghoe ,Amir Mozafar Amini

Abstract:

One of the important issues in this recent century is accessing to agricultural water.

The lake of water is the main problem in the world and agriculture section as the most significant consumer should make new solutions to overtop the deficiencies in order to more product at each unit volume water.

One of the solutions is establishing Abbaran cooperative for management and optimum use of water that emphasizes on partnership of beneficiary groups.

If these groups succeed, they could lessen poverty so that decrease migration and both of them are goal of rural development .In this study benefit from attributive- library searching.

In reply to main question that could achieve rural development by establishing Abbaran firm have to say this firm have main role in this issue.

Keyword: AbBaran cooperative, Rural development, Agriculture,

مقدمه:

توسعه فرایندی همه‌جانبه است که در نتیجه آن، جامعه به سمت از میان برداشتن عوامل توسعه نیافتگی نظیر گرسنگی، فقر، بیماری، آسیب‌پذیری اجتماعی و بیکاری، حرکت می‌کند. در واقع هدف از توسعه تجدید سازمان نظام اجتماعی و اقتصادی است، به نحوی که در این فرایند، علاوه بر بهبود سطح زندگی دگرگونی‌های اساسی در نهادها، زیربناهای اجتماعی، مدیریت و نهایتاً در رفتار انسان‌ها پدیدار می‌گردد [۵]. در مورد توسعه روستائی، دیاسن معتقد است که توسعه روستائی راهبردی است برای بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی گروه خاصی از مردم (روستاییان فقیر)، که شامل بسط منافع توسعه بین فقیرترین اقشار روستائی که در پی کسب معاش هستند، می‌شود. این اقشار را کشاورزان خرده‌پا، خوش‌نشینان و کشاورزان بی‌زمین تشکیل می‌دهند [۷].

رابرت چمبرز معتقد است که آسیب‌پذیری را به معنای فقدان پشتوانه حفاظتی در برابر پیشامدهای اجتماعی چون رسوم اجتماعی (تدارک عروسی، عزاداری، یا تهیه سرمایه برای اعضای خانواده)، مصیبت‌ها (قحطی، دزدی)، بلایای طبیعی، ناتوانی‌های جسمانی (بیماری، زایمان‌های پی در پی) هزینه‌های غیرتولیدی و بهره‌کشی یا استثمار باید به کار برد [۴].

مهاجرت روستائی عبارت است از ترک موقت یا دائم روستا از سوی روستاییان به مقصد شهر که با هدف یافتن کار و اشتغال، کسب درآمد بهتر، استفاده از امکانات و خدمات شهری و یا استفاده از مزایای زندگی در شهرها صورت می‌گیرد. با توجه به ابعاد وسیع مهاجرت روستائی نظریه‌های مختلفی ارائه شده که از آن جمله می‌توان به نظریه‌های راونشتین، استافر، زیف، شولتز، سجاستد، لوری و راجرز اشاره کرد.

با توجه به اینکه ایران در یکی از خشک‌ترین مناطق جهان واقع شده و کمبود آب در آن مهم‌ترین تنگنای توسعه کشاورزی به‌شمار می‌رود [۱۹] و [۲۲]. آب این ماده حیاتی، اکنون نه تنها به یک عنصر موثر در توسعه ملی تبدیل شده، که در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شده است. در شرایط فعلی، بهره‌برداری بیش از حد از منابع آب شیرین منجر به کاهش نهاده و فعالیت‌ها و دخالت‌های بی‌رویه در چرخه آب شده است که این خود موجب آلودگی، تخریب و ضایع شدن کیفیت آب نیز می‌گردد. بنابراین از جمله اصلی‌ترین وظایفی که همواره مطرح است افزایش مشارکت آگاهانه آحاد جامعه روستائی به عنوان مصرف‌کنندگان نهایی آب در سطح ده برای امور کشاورزی و استفاده اصولی و بهینه و معنی‌دار از شبکه‌های آبیاری و سایر منابع آبی می‌باشد [۱۲].

با توجه به اهمیت آب و وابستگی کشاورزی منطقه به منابع آبی و بهره‌برداری صحیح آن نیاز به تشکل‌های مربوطه کاملاً احساس می‌شود. مروری بر سوابق تشکل‌ها که در طول تاریخ شکل گرفته و شکوفا شده‌اند نشانگر این واقعیت است که وجود آب و امکان دسترسی به آن از جمله عوامل استحکام و استمرار آنها بوده است. نقش‌پذیری آب در شکل گرفتن تمدن‌ها و تجمع و تشکل‌ها از عوامل عمده محسوب می‌شود [۱۲]. عامل آب، نقش اقتصادی آن و تاثیر آن بر شکل‌بندی‌های اجتماعی، از مهمترین عوامل تعیین کننده در درک پیچیدگی‌های جامعه روستائی ایران است. نظام آبیاری حاکم بر روستاها تا قبل از اصلاحات ارضی، مجموعه پیچیده‌ای از روابط تولیدی را در روستاهای ایران بوجود آورده بود [۱۴]. از سویی دیگر با توجه به محدودیت آب، ضرورت مدیریت بهینه استفاده از آن، در طول زمان انگیزه پیدایش و تکامل نظام‌های بهره‌برداری متعددی را در شرایط گوناگون طبیعی و اجتماعی روستاهای ایران، موجب شده است [۹].

بنابراین با توجه به چالش‌های پیش روی آب در ایران لازم است با انتخاب روش مناسب آبیاری و بهبود مدیریت آب زراعی در جهت افزایش تولید محصولات کشاورزی و همچنین بهبود محیط زیست، بهره‌گیری موثر از آب کشاورزی صورت گیرد. در این زمینه، درگیری کشاورزان برای بهبود کارایی و اثربخشی آبیاری از طریق فراهم کردن مشوق‌هایی از جمله رهیافت نوین مدیریت مشارکتی آبیاری (Participatory Irrigation Management) اهمیت ویژه‌ای در بهبود مدیریت آب کشاورزی دارد. لذا با ایجاد نظام‌های بهره‌برداری نوین و مناسب می‌توان زمینه را برای همیاری تشکل کشاورزان فراهم ساخت و آنان را به همکاری و همیاری با یکدیگر در جهت رفع موانع توسعه کشاورزی و روستائی واداشت [۱۱]. این نوشتار با استفاده از روش مطالعه اسنادی - کتابخانه‌ای تدوین شده و هدف آن بررسی جایگاه تعاونی آب بران در توسعه روستائی است. لذا لازم است در اولین مرحله آب و آبیاری از گذشته تا به حال را مورد بررسی قرار داده، آنگاه با استفاده از تعریفی که از تعاونی آب ایران شده است، اهداف، مزایا، معایب و موانع و مشکلات را بیان داشته و در نهایت نقش آن در توسعه روستائی را بیان کنیم.

پیشینه تحقیقاتی:

فاکون در بررسی تجربه مدیریت مشارکتی آبیاری در چندین کشور، تاثیر دیدگاه کشاورزان را نسبت به انجمن‌هاب آبران بدین شرح توضیح می‌دهد: ۱- حس مالکیت ۲- افزایش شفافیت فرایندها ۳- دسترسی بیشتر به کارکنان سیستم ۴- بهبود و نگهداری از تاسیسات ۵- بهبود خدمات آبیاری ۶- کاهش اختلاف میان آبران ۷- افزایش بهره‌وری کشاورزی ۸- هزینه‌های بیشتر ۹- زمان و تلاش بیشتر برای مدیریت آب ۱۰- رسیدگی برای کاهش حادثه ۱۱- برنامه توان‌بخشی بیمه و ۱۲- تامین حبابه کمتر [۶].

باستس و همکارانش نیز در مطالعه خود درباره عملکرد انجمن‌های آبران نشان دادند برخی انجمن‌های آبران که وظیفه آموزش و ترویج مدیریت آب زراعی را برای کشاورزان بر عهده داشتند، تا حد زیادی توانستند تعداد اختلافات را در بین گروه‌های آبران و به‌ویژه مزارع کوچک کاهش دهند [۲۱].

ناریانا (۱۹۹۵) با بررسی ۱۲۱ تشکل (تعاونی آبران) در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین دریافت که افزایش مهارت‌ها و آگاهی‌های گروه‌های ذینفع در رابطه با موضوع مشارکت آنان در مدیریت آب و چگونگی تحقق آن، در کلیه موارد تاثیر مثبتی بر شکل‌گیری موفق و تداوم فعالیت تعاونی‌های آب-بران داشته است. همچنین تقویت سازمان‌ها و رهبران محلی در بسیاری از موارد ایجاد تعاونی‌ها را تسهیل کرده است. در این تحقیق نیز مقایسه شده مناطقی را که در برخی از آنها قبل از ارائه ایده ایجاد تعاونی‌های آبران، به ویژگی‌های اقتصادی - اجتماعی کشاورزان توجه شده است و منطقی که در آنها نهادهای دولتی و خصوصی به نگرش‌ها، علایق و نیازهای مخاطبان، بی‌اعتنا بوده‌اند نشان می‌دهد که تقریباً "ایجاد تعاونی‌های آبران در تمام مناطقی که به شیوه دوم عمل کرده‌اند ناموفق بوده‌اند" [۲۴].

کوپن و همکاران (۲۰۰۲) نیز به بررسی این امر در ایالات آندراپرادش و گجارات هند پرداختند. آنها چنین استدلال کردند که فقر با انتقال مدیریت منابع آب به کشاورزان نسبت معکوس دارد. همچنین تعدد نظام‌های بهره‌برداری در این دو ایالت اثر منفی بر مشارکت کشاورزان در مدیریت شبکه‌های آبیاری دارد، در حالی که اندازه مزرعه، به عنوان یک متغیر واسطه، از طریق درآمد بر میزان مشارکت کشاورزان اثر مثبت دارد. همچنین موقعیت قرار گرفتن واحدهای زراعی کشاورزان در سراب (بالادست) و پایاب (پایین دست) در مشارکت آنان تاثیر دار، به گونه‌ای که کشاورزان واقع در پایاب به منظور دریافت آب بر اساس برنامه‌ریزی، به مشارکت در مدیریت امر آب گرایش بیشتری دارند [۲۳].

در مطالعه‌ای که علی اصغر شاهرودی و همکاران (۱۳۸۶) در استان خراسان رضوی "عوامل تاثیرگذار بر نگرش کشاورزان نسبت به مشارکت در تعاونی آبران" انجام داده‌اند مقایسه کردند دو گروه کشاورزان در شبکه‌ها آبیاری دارای تعاونی آبران و فاقد آن را. که با استفاده از روش نمونه-گیری طبقه‌ای ۳۳۵ کشاورز انتخاب شده است نتایج آن نشان می‌دهد که برخی متغیرهای تحقیق نظیر میزان تحصیلات، سطح زیر کشت آبی، درآمد سالیانه، تماس‌های ترویجی، مولفه‌های سرمایه اجتماعی، وضعیت آبیاری منطقه از دیدگاه آبران و وضعیت مشارکت کشاورزان در زمینه مدیریت شبکه‌های آبیاری با نگرش کشاورزان نسبت به مشارکت در تعاونی آبران رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد [۸].

امینی و خیاطی (۱۳۸۵)، عوامل موثر بر عدم موفقیت طرح تشکیل تعاونی‌های آبران را با استفاده از رگرسیون فازی بررسی کردند و نتایج تحقیق نشان می‌دهد با بررسی ۵ شاخص آگاهی، مشارکت، مشوق‌های اقتصادی، مشوق‌های اجتماعی و ارتباط دو سویه سازمانها با کشاورزان در منطقه جرقویه اصفهان، مشوق‌های اقتصادی نه تنها برای گروه‌های ذینفع تبیین نشده، بلکه اقدامات عملی نیز در این خصوص برای آنها صورت نگرفته است و تاثیر سایر شاخص‌ها نیز در شکل‌گیری تعاونی در این منطقه "بسیار کم" ارزیابی شده است [۲].

تجارب کشورهای خارجی و ایران:

از میانه دهه ۱۹۸۰ این حرکت در جهان شروع گردید و تمایل برای انتقال مدیریت آبیاری از بخش دولتی به بخش خصوصی با بهره‌گیری از مشارکت کشاورزان به نحو فزاینده‌ای افزایش یافت، تا آنجا که این موضوع در بیشتر کشورهای آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین به یک سیاست ملی تبدیل شده است [۱۷].

استفاده از تجارب کشورهای مختلف در زمینه مدیریت مشارکتی منابع آب که عمدتاً در غالب ایجاد تشکل‌های آبران صورت گرفته است، الگویی راه‌گشا برای کشورهایی است که قصد ورود به این عرصه را دارند. با استفاده از این تجارب می‌توان موانع و مشکلات را شناسایی و یا حتی پیش‌بینی نمود و با تاکید بر عوامل پیش‌برنده این حرکت با سرعت بیشتری در این مسیر گام نهاد. کشورهایی که در این زمینه فعالیت کرده و موفق بوده‌اند عبارت است از نپال، ترکیه، مکزیک و ژاپن. آلبانی و استرالیا نیز از جمله کشورهای دیگری هستند که این طرح در آنجا به اجرا درآمده است. از بررسی تجارب کشورهای مختلف آنچه برمی‌آید آن است که در هر کشور متناسب با شرایط محیطی، اقتصادی و اجتماعی روش‌ها و الگوهای گوناگونی به کار گرفته شده است [۱۹].

کشور ایران در مقایسه با کشورهای که در این زمینه فعالیت داشته‌اند توجه چندانی به ایجاد و توسعه شبکه‌های آبیاری نداشته است. علاوه بر این در زمین‌های تحت پوشش شبکه‌های آبیاری به موضوع مدیریت بهره‌برداری و نگهداری شبکه‌ها و امکان مشارکت کشاورزان بی‌توجه بوده است. نتیجه این امر کاهش راندمان آب به حدود ۲۵ تا ۳۰ درصد و کاهش بازده سرمایه‌گذاری در توسعه منابع آبی بوده است [۱۷].

آب و آبیاری از گذشته تا امروز:

در دین زرتشت تاکید فراوانی بر کشاورزی و امور مرتبط با آن شده است. در دوران اشکانیان برای کشاورزی اهمیت ویژه‌ای قائل بودند و در دوران ساسانی نیز کشاورزی نقش اقتصادی مهمی را ایفا می‌کرده است. در آن زمان مثل دوران‌های قبل، چگونگی اداره آبیاری مهمترین عامل موفقیت و یا عدم موفقیت بخش کشاورزی بوده است. دولت مرکزی توسط برنامه‌ریزی‌های نسبتاً "دقیق، بهره‌برداری از آب را بهبود بخشید و در نتیجه سطح زیر کشت و کیفیت کاشت و برداشت ترقی کرد [۱].

در دوران اسلامی صنایع و علوم آبیاری توسعه یافت و چهار شیوه بهره‌برداری از منابع آب (کاریزها، نهرهای مصنوعی و رودها و مجاری طبیعی به-علاوه ایجاد سدها و چاه‌ها) مورد استفاده قرار گرفت [۲۰].

قبل از اصلاحات ارضی بنه‌ها وجود داشتند در نواحی که بنه‌بندی رواج داشت، زارع بر روی یک قطعه زمین به‌طور فردی کار نمی‌کرد. بلکه گروهی از نسق‌داران بر روی یک زمین که واگذار به بنه می‌شد به‌طور جمعی کار می‌کردند. کارکرد اصلی بنه بهره‌برداری موثر و صرفه‌جویانه از منابع کم-یاب آب بوده است [۱۴].

همانطور که خسروی بیان داشته همکاری در کار آبیاری یک همبستگی و تعاون را در روستاها طلب می‌کرده است. از این جهت بنه عبارت از واحد مستقل زراعی که عده‌ای دهقان با وظایف مشخص اجتماعی بر اساس تقسیم کاری که مبتنی بر امتیازهای اقتصادی و منزلت‌های اجتماعی بود، در یک یا چند قطعه زمین مشخص به کشت و زرع می‌پرداختند. یک آبادی معمولاً "از چند بنه تشکیل می‌شد، که تعداد و وسعت بنه‌ها با مقدار آب و زمین قابل کشت ده، در ارتباط بود. از جمله مهمترین کارکرد بنه‌ها مدیریت منابع آب روستا بود و دهقانان برای مصرف بهینه آب، محصولات مختلف را در کنار هم کشت می‌کردند. استقرار بنه بر اساس نظام گردش آب بود، بنابراین اگر گردش آب قنات یک ده ۱۲ شبانه‌روز یک بار بود زمین‌های کشاورزی ده به ۱۲ بنه تقسیم می‌شد و هر قسمت متعلق به یک بنه بود و در هر بنه معمولاً ۶ نفر وجود داشت. ساختمان بنه به ترتیب تشکیل شده بود از: ۱- (ارباب، مالک، گاوبند) ۲- (مباشر، کدخدا) ۳- آبیاری (سربنه) ۴- دم آبیاری ۵- برزگر. سهم محصول هر دهقان بستگی به موقعیت آن دهقان در بنه داشت به آبیاری بیشترین و به برزگر کمترین سهم تعلق می‌گرفت [۱۰].

اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰، ساختارهای اجتماعی و مناسبات اقتصادی روستاها را دچار دگرگونی‌های بنیادین کرد و شرکت‌های تعاونی روستایی، به عنوان جایگزین الگو برداری شده این تشکله‌ها، هیچ‌گاه نتوانستند رسالت اسلاف خویش را به‌طور شایسته‌ای بر دوش گیرند. از این پس و به‌ویژه طی سالهای گذشته، مشارکت روستاییان و ایجاد تشکلهای خودجوش برای اداره امور روستاها همواره با دشواری‌ها و موانع بسیاری مواجه بوده است [۲]. در واقع در دهه چهل و بعد از اصلاحات ارضی نقش دولت به خصوص در امر آب و کشاورزی افزایش یافته، به‌طوری که بیشتر نقش دخالت و مباشرت مستقیم بوده است در حالی که نقش دولت باید غیر مستقیم باشد [۱۵].

در حقیقت آب و آبیاری، اقتصاد و شکل اجتماعی و قانونی‌اش از اصلی‌ترین مباحث‌های فهم و درک جامعه روستایی ایران است که نظام آبیاری و وسایل آن مجموعه پیچیده‌ای از روابط تولیدی در روستاهای ایران را به‌وجود آورده است.

قبل از اصلاحات ارضی، به‌خاطر شرایط اقتصادی ماقبل سرمایه‌داری که در روستاهای ایران وجود داشت، عامل آبر کاملاً "به کالا تبدیل نشده بود و مسئله عرضه و استفاده از آن تحت پوشش نهادهای قانونی و اقتصادی سنتی بود. همان‌طور که می‌دانیم مسئله تهیه و استفاده از آب در روستاهای ایران به کوشش زیاد انسانها و نیروی کار نیاز داشته و آب، به‌وسیله تکنیک‌هایی چون قنات و کانالها در حد محدودی قابل بهره‌برداری بود.

با توجه به اقلیم گرم و خشک ایران و مشکل آبیاری در زراعت، از روزگاران کهن ایجاب می‌کرده که آب و امر مربوط به آبیاری اهمیت فراوان داشته باشد. به‌طوری که در روستاهای نیمه خشک ایران برای بهره‌برداری از واحدهای کار زراعی احتیاج فراوان به حل مسائل و رفع دشواریهای آبیاری وجود دارد.

مردم ایران از دیرباز برای احداث سدها و بندها و کانال‌های آبیاری و حفر قنات کوشش‌های فراوان کرده‌اند و تشکیلات اداری و دیوان‌های متعددی برای سامان دادن به این کار برپا کرده است. دولت همیشه در امر آبیاری وظیفه بسیار مهمی داشته است و حتی در مواردی در قدیم مالیات را بر مبنای آب می‌گرفتند [۱۳].

شیوه‌های توزیع آب از زمان‌های گذشته با توجه به شرایط منطقه انجام گرفته است که طومار شیخ بهایی، شیوه توزیع آب رودخانه زاینده‌رود را بیان می‌کند.

طومار شیخ بهایی

اسناد و مدارک تاریخی حاکی از آن است که قدیمی‌ترین و علمی‌ترین شیوه توزیع آب به رودخانه زاینده‌رود مربوط می‌باشد. این برنامه توزیع و نحوه بهره‌برداری که متعلق به ۴۰۰ سال پیش است توسط شیخ بهایی وزیر دانشمند شاه عباس و شاه طهماسب طراحی گردیده و به نام طومار شیخ بهایی معروف است. این طومار برنامه مدونی است که سهم‌بندی و تخصیص آب را در سراسر مسیر زاینده‌رود از سراب تا پایاب، در دوره‌ها و فصول مختلف تعیین نموده، و سهم هر روستا، منطقه و بلوک کشاورزی را مشخص نموده است [۱۶]. بر اساس این طومار آب مورد نیاز مزارع و آبادی‌ها به سی و سه بلوک تقسیم و به وسیله مادیها توزیع می‌شد، که شیوه سهم‌بندی آن به شرح زیر است: بلوک لنجان ۶ سهم، بلوک ماریین ۴ سهم، بلوک کرج ۴ سهم، بلوک رودشتین ۶ سهم، بلوک لنجان ۴ سهم، بلوک جی ۶ سهم و بلوک برآن ۴ سهم [۶].

در مناطق دیگر از جمله سفید رود و گرگان نیز مقرراتی برای تقسیم آب و اداره رودخانه وضع شده بود اداره میرابی گیلان هر ساله به نسبت میزان اراضی زراعی از هر یک از مالکان و کشاورزان مبلغی به عنوان حق میرابی دریافت می‌نمود که به مصرف هزینه تقسیم آب و تهیه‌بندهای موقت می‌رسید، به این ترتیب وضع تقسیم آب و اداره امور رودخانه به‌وسیله اماناء محلی مرتب و منظم می‌شد [۲].

تعاونی‌های آب‌بران:

انجام صحیح و مطلوب مدیریت تحویل و توزیع آب مستلزم شناخت موارد زیر است:

۱- مدیریت آبیاری مشارکتی چنین تعریف می‌شود:

" درگیر شدن استفاده‌کنندگان آب در تمامی مراحل و همه سطوح مدیریت آبی " این تعریف شامل برنامه‌ریزی، طراحی، ساخت، بهره‌برداری و نگهداری، و تامین مالی در همه سطوح شامل سیستم اصلی و شبکه‌های درجه ۲ و ۳ نیز می‌شود. به‌طور کلی روش‌های مدیریت آبیاری را به ۳ گروه تقسیم می‌کنند. این گروه‌ها عبارت است از:

- بخش عمومی یا دولتی

- بخش خصوصی

- سازمان‌های بهره‌بران آب

با توجه به اینکه مدیریت بخش دولتی ناکارا و باری بر دوش دولت بوده و مدیریت بخش خصوصی با ساختار مدیریت آبیاری که در بر گیرنده تعداد زیادی کشاورزان کوچک است، تناسب ندارد، روش سوم، در حال حاضر در جهان به مدیریت آبیاری تبدیل گردیده است [۳].

۲- واگذاری مدیریت چیست؟

واگذاری مدیریت آبیاری عبارت است از جابجایی مسئولیت‌ها و اختیارات مربوط به مدیریت آبیاری از سازمان‌های دولتی به سازمان‌های غیردولتی، مثل تشکل‌های کشاورزان و آب‌بران. این انتقال ممکن است شامل تمام یا بخشی از وظایف مدیریت، تمام یا بخشی از اختیارات مربوطه باشد.

۳- دلایل واگذاری مدیریت:

مهمترین دلایل واگذاری مدیریت آب از طرف دولت به بخش غیردولتی را می‌توانیم به شرح زیر خلاصه کنیم:

- ناتوانی دولت برای سرمایه‌گذاری در بخش آبیاری
- ناتوانی دولت برای جبران هزینه‌های نگهداری و بهره‌برداری سیستم‌های آبیاری
- مدیریت کم‌بازده سازمان‌های دولتی که اعتبارات و بودجه در آن متمرکز است
- افزایش اعتماد به نفس کشاورزان و بخش خصوصی برای تقبل مدیریت نظام آبیاری
- سازمان‌های بخش خصوصی، به‌ویژه تشکل‌های کشاورزان و آبران دارای ساختار مناسب برای ایجاد انگیزه جهت مدیریت اصولی هستند.

۴- هدف از تشکیل تعاونی آبران:

با سیاستگذاری‌های دولت در جهت خصوصی سازی شبکه‌های آبیاری و زهکشی به دلیل کاهش هزینه‌ها، بهره‌برداری و نگهداری صحیح از شبکه‌ها و افزایش عمر مفید آنها، استفاده بهینه از منابع آب و خاک و توسعه شبکه‌ها با افزایش راندمان بهره‌برداری به عنوان بحث انتقال مدیریت شبکه‌ها به آبران مطرح شده است. این انتقال مدیریت با تهیه آیین‌نامه مصرف بهینه آب از سال‌های قبل مورد توجه واقع شده و بر اساس آن وزارتخانه‌های نیرو و جهاد کشاورزی به عنوان متولیان اصلی این امر موظف به برنامه‌ریزی و اجرای این آیین‌نامه با ایجاد تشکل‌های آبران و مشارکت مردمی در مدیریت شبکه‌ها شده‌اند. لیکن برای زمینه‌سازی و اجرای طرح ایجاد تشکل‌ها با توجه به اهمیت آن و پیچیدگی به خاطر مسائل اجتماعی و فرهنگی تا کنون برنامه عملیاتی مشخص و کاربردی که توأم با حمایت سیاسی باشد ارائه نگردیده است. بدین جهت در اکثر شبکه‌های آبیاری و زهکشی اقدامات پراکنده و غیر سیستماتیک صورت پذیرفته ولی نتایج مورد انتظار برآورده نشده و در برخی موارد نیز باعث کند شدن روند ایجاد این تشکل‌ها گردیده است [۳]. هدف از ایجاد تعاونی‌های (تشکل‌های) آبران، فراهم آوردن سازوکارهایی است تا از طریق یک فرایند مشارکتی، کشاورزان در تصمیم‌گیری‌ها و مدیریت آب کشاورزی نقش‌آفرینی نمایند و از آب در دسترس استفاده بهینه کنند [۲].

به بیانی دیگر می‌توان هدف سازمان دولتی آبیاری را ارتقاء کیفیت مدیریت در طرح‌های آبیاری انتقال یافته و همچنین تداوم و پایداری آنان دانست [۱۸] و [۱۷].

۵- وظایف تعاونی‌های آبران:

یکی از وظایف شرکت‌های بهره‌برداری را می‌توان در تشویق کشاورزان به ایجاد تشکل‌های مربوطه و نتیجتاً واگذاری برخی اختیارات و مسئولیت‌های شبکه در سطح مزارع به این تشکل‌ها برشمرد. وجود چنین تشکل‌هایی باعث تسهیل کار شرکت بهره‌برداری و تعدیل مسائل و محدودیت‌های اجتماعی خواهد شد و این امکان را فراهم می‌کند که نگهداری از اجزاء سیستم به‌ویژه در سطح مزارع که اغلب به فراموشی سپرده می‌شوند در یک روند تدریجی به آنها سپرد [۱۲].

از دیگر وظایف این تعاونی‌ها می‌توان موارد زیر را نام برد:

- آگاهی دادن به بهره‌برداران "از علل ایجاد تعاونی‌ها، اهداف تعاونی‌ها، وظایف اعضا؛
- ایجاد مشوق‌های اجتماعی از قبیل مدیریت صحیح آب توسط کشاورزان، جلوگیری از هرج‌ومرج و نظم بخشیدن به توزیع آب، همکاری مردم با یکدیگر در رفع مشکلاتشان؛
- زمینه مشارکت را از دو جنبه فیزیکی و فکری ایجاد کنند. در زمینه فیزیکی کمک گرفتن از بهره‌برداران برای ساخت کانال‌ها، و از جنبه فکری مشارکت دادن آنها در تمامی زمینه‌ها از قبیل: تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، اجرا و بهره‌برداری و نگهداری؛
- برقراری ارتباط دوسویه با سازمان‌های دولتی [۲].

۶- مزایای سیاست‌های "مدیریت آبیاری مشارکتی":

مزایای اجرای سیاست‌های مبتنی بر مدیریت مشارکتی در آبیاری را می‌توانیم به شرح زیر عنوان داریم:

- کارایی مدیریت
- صرفه‌جویی در هزینه
- شفافیت و احساس مسئولیت در برابر مشتریان
- اختیار و وکالت
- تجربه سازمانی

۷- موانع مشارکت آب‌بران در مدیریت شبکه‌های آبیاری و زهکشی:

هرچند از دیدگاه بسیاری از صاحب‌نظران از "مدیریت مشارکتی" هر دو طرف یعنی کشاورزان و دولت سود می‌برند، برخی معایب نیز در آن وجود دارد که اهم آن به شرح زیر است:

- مدیریت آبیاری مشارکتی ممکن است در تهیه پروژه به زمان و هزینه‌های بیشتری نیاز داشته و در اجرای پروژه به کارشناسان حرفه‌ای نیاز است که در بیشتر بنگاه‌های آبیاری کمبود آن محسوس است.
- ریسک اعمال نفوذ کشاورزان بزرگ‌تر در مدیریت آبیاری بیشتر است [۱۷].
- از دیگر موانعی که در مدیریت شبکه‌ها بررسی شده است عبارت است از:
  - سازمان‌های دولتی و محلی:

عمده‌ترین موانع مشارکت معرفی شده است. در این زمینه سازمان آب و شرکت بهره‌برداری اصلی‌ترین مانع به‌شمار می‌رود - مشکلات اقتصادی آب‌بران خصوصا" در مرحله بهره‌برداری و نگهداری (برخی از آب‌بران به دلیل نداشتن نقدینگی حتی قدرت پرداخت به‌موقع مبلغ مورد نیاز برای عقد قرارداد و خرید آب را ندارند).

- عدم کفایت تفاهم و همکاری موجود بین آب‌بران
  - عدم توجه کافی به آموزش و ترویج
  - ناکافی بودن آب توزیعی برای انجام فعالیتهای زراعی
- این امر سبب شده است که برخی از آب‌بران علاوه بر بهره‌گرفتن از آب شبکه به سایر منابع تامین آب از جمله احداث چاه و یا استفاده از زهکش‌ها روی آوردن این موضوع به‌نوبه خود استقلال نسبی کشاورزی در زمینه آب مورد نیاز فعالیت‌های زراعی و نیز بی‌اعتمادی آنها به کارایی شبکه آبیاری را به‌همراه دارد و میزان مشارکت آب‌بران را در اداره امور شبکه آبیاری کاهش می‌دهد [۱۸].

۸- محدودیت‌های ناشی از عملکرد آب‌بران:

ایجاد تشکل‌های آب‌بران علاوه بر مزایایی که دارد محدودیت‌هایی نیز دارد که عبارت است از: کوچک بودن مالکیت اراضی و فعالیت انفرادی کشاورزان بدون وجود تشکل‌های آب‌بران امکان رعایت الگوی کشت‌های تدوین شده را محدود می‌نماید. تحت این شرایط اغلب کشاورزان بر حسب سلیقه شخصی و بر اساس شرایط بازار و منافع خصوصی خود اقدام به کشت محصول می‌نمایند و از آنجا که در این زمینه گرایش عمده کشاورزان به سمت کشت‌های پرمصرف است این مسئله موجب ناهماهنگی در توزیع و به‌ویژه در مواقع بحرانی و کمبود آب موجب افزایش مشکلات اجتماعی می‌گردد [۱۲].

نتیجه‌گیری:

با توجه به حرکت جهانی در جهت انتقال مدیریت آبیاری به آبران و تجربیات موفق که در کشورهای مختلف از جمله مکزیک و ترکیه وجود دارد، به منظور غلبه بر مشکلات موجود شبکه‌های آبیاری و زهکشی برنامه انتقال مدیریت آبیاری به گروه‌های آبران بایستی در دستور کار دولت (ایران) قرار گیرد.

همانطور که گفته شد ایجاد اراده سیاسی از عوامل اصلی موفقیت برنامه انتقال مدیریت به بهره‌برداران است پس از ایجاد اراده سیاسی و تدوین مقررات جهت انتقال، ایجاد شرایط لازم در مناطق تحت پوشش شبکه آبیاری و آماده‌سازی کشاورزان برای پذیرش مسئولیت مدیریت شبکه از عوامل موفقیت طرح می‌باشد. همچنین ایجاد روحیه همکاری، آگاهی، مشوق‌های اجتماعی و ارتباط دو سویه نهادهای محلی و دستگاه‌های دولتی می‌توانند از موارد دیگری باشند که در موفق بودن طرح نقش اساسی ایفا می‌کند و اصولاً "مدیریت سیستم‌های آبیاری و زهکشی بدون ارتباط و همکاری با عوامل مختلف بالاخص ارتباط با حقایق بران و نمایندگان کشاورزان ممکن نمی‌باشد.

از طرفی ایجاد این تشکلهای می‌تواند به‌طور موثری در استفاده بهینه از آب آبیاری موثر بوده و از جهت دیگر این عمل باعث افزایش بازده و عملکرد محصولات، افزایش درآمد زارع و در نتیجه آن کاهش فقر و مهاجرت می‌شود و در نهایت این امر موجب توسعه روستاها می‌گردد. البته شایان ذکر است در زمانی این تشکلهای می‌تواند درآمد بهره‌برداران را افزایش دهد که موفق بوده و مواردی که در مورد مشکلات اقتصادی گفته شد برای بهره‌بردار وجود نداشته باشد و حمایت‌های مالی از طرف دولت نیز انجام گیرد.

منابع:

- [۱] آزاده، ف. و ص.، احمدیان، سیر تاریخ کشاورزی ایران، ۱۳۷۲
- [۲] امینی، ا و م، خیاطی، عوامل موثر بر عدم موفقیت طرح تشکیل تعاونی‌های آبران (استفاده از رگرسیون فازی)، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال چهاردهم، شماره ۵۳، ۱۳۸۵.
- [۳] پرکار، ر. بررسی وضعیت موجود تشکلهای بزرگ و گروه‌های آبران در شبکه آبیاری و زهکشی مغان و ارائه راهکار لازم برای تحقق اهداف تشکلهای آبران". کارگاه تخصصی مدیریت بهره‌برداری و نگهداری از شبکه‌های آبیاری و زهکشی، ۱۳۸۱، ص ۱۳-۳.
- [۴] چمبرز، ر. توسعه روستایی، الویت بخشی به فقرا. ترجمه مصطفی از کیا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷
- [۵] خاتون‌آبادی، ا. جنبه‌هایی از توسعه پایدار (از اندیشه تا کنش). انتشارات جهاد دانشگاهی، دانشگاه صنعتی اصفهان. ۱۳۸۴.
- [۶] خیاطی، م. بررسی عوامل موثر بر شکل‌گیری تعاونی‌های آبران با استفاده از رگرسیون فازی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد توسعه روستایی دانشگاه صنعتی اصفهان، ۱۳۸۲
- [۷] دیاسن، میران‌دی. درسنامه برنامه‌ریزی توسعه روستایی". مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی وزارت جهاد سازندگی تهران. ۱۳۶۸
- [۸] شاهرودی، ع. ا. و چیذری، م. عوامل تاثیرگذار بر نگرش کشاورزان نسبت به مشارکت در تعاونی آبران، مطالعه موردی استان خراسان رضوی مجله علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی سال ۱۱، شماره ۴۲. ۱۳۸۶
- [۹] شهبازی، ا. تشکلهای بومی روستایی، نقشها و کارکردهای دیروز و مسائل و مشکلات امروز ماهنامه جهاد شماره ۲۵۱-۲۵۰، ۱۳۸۱، ص ۴۹-۵۷
- [۱۰] صفی نژاد، ج. بنه. انتشارات توس، تهران، ۱۳۵۳
- [۱۱] عبدالهی، م. نظام‌های بهره‌برداری: مطالعه تطبیقی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی و ارزشیابی عملکرد آنها به منظور شناخت انواع و ویژگی‌های نظام‌های بهره‌برداری بهینه و مناسب در ایران. وزارت کشاورزی، تهران. ۱۳۷۷
- [۱۲] فطوریچی، ه. راهبردها و مبانی بهسازی ساختار مدیریت بهره‌برداری شبکه‌های آبیاری و واگذاری آن به تشکلهای آبران کارگاه تخصصی مدیریت بهره‌برداری و نگهداری از شبکه‌های آبیاری و زهکشی، ۱۳۸۱
- [۱۳] کیانی منش، د. بنه‌بندی در علی آباد. موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. ۱۳۵۰
- [۱۴] لهسایی‌زاده، ع. تحولات اجتماعی در روستاهای ایران انتشارات نوید شیراز، چاپ اول. ۱۳۶۹
- [۱۵] مهاجرانی، م. جلب مشارکت کشاورزان ساختار فراموش شده در مدیریت بهره‌برداری از منابع آب کشور مجموعه مقالات همایش مشارکت کشاورزان در مدیریت شبکه‌های آبیاری، ۱۳۷۷، ص ۷۵-۷۹.

- [۱۶] ممتازپور، م. تشریح ویژگی‌های حوزه زاینده-رود و بازنگری در تخصیص منابع آبی برای استفاده بهینه از این منابع مجموعه مقالات کنفرانس منطقه‌ای مدیریت منابع آب دانشگاه صنعتی اصفهان، ۱۳۷۴ ص ۳-۵.
- [۱۷] نجفی، ب. مدیریت آبیاری مشارکتی: مفاهیم، چارچوب و تجربیات جهانی، مجموعه مقالات همایش مشارکت کشاورزان در مدیریت شبکه‌های آبیاری، ۱۳۷۷، ص ۶۳-۷۹.
- [۱۸] نجفی، ب. و ع، شیروانیان. بررسی موانع مشارکت آب‌بران در مدیریت شبکه‌های آبیاری و زهکشی، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۹، شماره ۳، ۱۳۸۵
- [۱۹] هاشمی‌نیا، م. مدیریت آب در کشاورزی. دانشگاه فردوسی مشهد. ۱۳۸۳
- [۲۰] یآوری، ا. مقدمه‌ای بر کشاورزی سنتی ایران. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۹

- [۲۱] Bustos, R., M. Marre and J. Chambouleyron. (۲۰۰۱). Performance of water user" associations in the lower Tunuyan area, Argentina. *Irriga. And Drain. Sys.* ۱۵: ۲۳۵-۲۴۶.
- [۲۲] Keshavarz, A., M. Ashrafi, N. Heydari, M. pouran and E. Farzaneh. (۲۰۰۵). Water allocation and pricing in agriculture of Iran. *Proceedings of an Iranian- American workshop on water Conservation, Reuse and Recycling*, U. S. National Research Council of the National Academies, The National Academies Press, Washington, D.C.
- [۲۳] Koppan. B. V. and et al. (۲۰۰۲), poverty Dimentions of Irrigation Management Transferin large scale Irrigation hn Andhra Pradesh and Gujarat, India. *International Water Management Institute.*
- [۲۴] Narayan. H. (۱۹۹۵). *The contribution of peoples participation.* International Bank for Reconstruction and Development.